

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Демчук Л. І., Пацева І. Г., Уваєва О. І.

ВСТУП

За дипломами Україна – одна з найосвіченіших країн. Згідно з дослідженням Світового банку, рівень вступу до вищих навчальних закладів з початку 1990-х років подвоївся: у 2010 році 82% українських випускників закінчили навчання.

Частково ці цифри пов'язані з нашим законодавством – донедавна українські технікуми вважалися частиною «вежі». Але не тільки через це. За 30 років кількість університетів, науково-дослідних інститутів і коледжів зростає майже вдвічі (до 281). Для порівняння: у 83 мільйонах Німеччини – 340 університетів. Хоча немає приводу для гордості. Майже половина клієнтів (49%) українських центрів зайнятості є безробітними та мають вищу освіту. Цінність цих дипломів окремо ілюструється QS World University Rankings. У ТОП-1000 лише 6 українських ВНЗ, з яких Харківський університет імені Каразіна займає 477 місце. А, наприклад, Тартуський університет (Естонія) у цьому рейтингу має 285 місце, покращивши за шість років результат на 160 позицій.

Система науково-педагогічної освіти є визначальним фактором прогресу суспільства, підвищення добробуту його членів, їх духовного та інтелектуального зростання.

Відповідно до чинного законодавства України науково-педагогічні працівники – це вчені, які за основним місцем роботи у ЗВО III–IV рівнів акредитації професійно займаються педагогічною діяльністю, поєднуючи її з науковою та науково-технічною діяльністю. Під поняттям науково-педагогічна діяльність – це педагогічна діяльність у закладах вищої освіти та закладах післядипломного утворення III–IV рівнів акредитації, пов'язана з науковою та (або) науково-технічною діяльністю.

Науково-педагогічна система освіти є вирішальним чинником соціального прогресу, підвищення добробуту членів суспільства, духовного та інтелектуального зростання.

Науково-педагогічними працівниками відповідно до чинного законодавства України є вчені, які спеціалізуються на викладацької

діяльності на основних робочих місцях III-IV сертифікованої вільної економічної зони та поєднують її з науковою та науково-технічною діяльністю. Поняття науково-педагогічної діяльності – це викладацька діяльність, пов’язана з науковою та/або науково-технічною діяльністю у вищих навчальних закладах та закладах післядипломної освіти з III-IV атестацією. Сучасна система науково-педагогічної освіти регулюється такими нормативно-правовими документами: український «Закон про освіту», «Закон про вищу освіту», «Закон про науково-технічну діяльність», «Закон про інноваційну діяльність», Положення про освіту та навчання «Положення» про науку. та педагогічний та науковий персонал Про підготовку студентів та аспірантуру.

1. Виникнення передумов проблеми та формулювання проблеми

Аналіз реально діючої системи науково-педагогічної освіти України свідчить, з одного боку, про прогрес у її розвитку. Підтвердженням цьому є зростання кількості державних лауреатів, премій з числа вчених ЗВО, прогресивно розвиваються кількість та якість міжнародних грантів та проектів, стабільне збільшення числа аспірантів, спеціалізованих рад.

З іншого боку, лише за останні 15 років чисельність працівників, які проводили наукові дослідження в університетах, зменшилася з 26,1 тис. до 9,6 тис. Середній рівень зносу наукового обладнання та приладів складає понад 85%, що практично виключає виконання конкурентоспроможних наукових розробок. В останні роки частка коштів на фінансування наукових досліджень в університетах зменшилась у загальному обсязі фінансування наукової галузі до 4,7%. Для порівняння, у європейських країнах фінансування наукових досліджень у середньому становить понад 100 тис. доларів США на рік одного штатного наукового співробітника університету, тоді як в Україні цей показник у середньому становить 34 тис. гривень (менше 7 тис. доларів США) на рік¹.

Таким чином, пріоритетними сферами розвитку науки та освіти українського суспільства призводить до необхідного аналізу накопиченого вітчизняною вищою школою досвіду, творче використання якої сприятиме формування та нарощування інтелектуального потенціалу нації.

¹ Про схвалення Концепції Державної цільової програми «Наука в університетах» на 2008–2012 роки. Кабінет Міністрів України; Розпорядження, Концепція від 18.07.2007 № 548-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/548-2007-p>.

2. Аналіз існуючих методів вирішення проблеми та формулювання завдання

Аналіз теорії та практики різних аспектів системи науково-педагогічної освіти був здійснений у роботах В. П. Андрущенко, В. В. Красевського, А. В. Глузмана, К. В. Корсака, А. І. Кузьмінського, В. А. Кушнір, Н. І. Лавриченко, В. В. Олійника, Л. П. Пуховської, О. В. Сухомлинської.

Організація науково-педагогічної освіти в Україні частково розглянута у дисертаційних роботах, присвячених дослідженню:

– історії розвитку науково-дослідної чи науково-педагогічної школи України: Л. Д. Зеленська (2005 р.), О. М. Мартиненко (1998 р.), О. М. Микитюк (2004 р.), Є. В. Поживілова (2006 р.), С. П. Стельмах (1991 р.);

– досвіду науково-педагогічної діяльності університетів чи їх окремих представників: О. А. Коваленко (2000 р.), Н. Т. Тверозовська (2003 р.), М. Н. Попов (2012 р.), Г. А. Савченко (1993 р.).

Таким чином, на сьогоднішній день недостатньо вивченим залишається питання становлення та розвитку системи науково-педагогічної освіти України; відсутній історичний аналіз системи підготовки науково-педагогічних кадрів України, починаючи з відкриття першого класичного університету на території сучасної України.

На підставі вищесказаного **метою даного дослідження є:** здійснити ретроспективний аналіз становлення та розвитку системи науково-педагогічної освіти України.

Мета дослідження відбивається у таких **задачах:**

– виділити етапи розвитку системи науково-педагогічної освіти України;

– здійснити ретроспективний аналіз становлення та розвитку системи науково-педагогічної освіти України;

– визначити сучасний стан та тенденції розвитку системи науково-педагогічної освіти України.

Система науково-педагогічної освіти є невід’ємною частиною держави і тому є відображенням її розвитку. Етапи розвитку науково-педагогічної освіти повинні відображати не лише власні прогресивні події, а й фундаментальні події у розвитку країни. На підставі цього виділимо основні етапи розвитку системи науково-педагогічної освіти в Україні.

Перший етап – Становлення системи науково-педагогічної освіти (1661–1920 рр.), що зумовлено відкриттям на території сучасної України першого класичного університету – Львівського (1661–1920 рр.);

Другий етап – Розвиток системи науково-педагогічної освіти в період Радянської України (1920–1991 рр.), обумовлений створенням та розвитком Радянської влади в країні.

Третій етап – Реорганізація системи науково-педагогічної освіти України (з 1991 р. – по сьогодні), обумовлений розпадом СРСР, становленням незалежності України, а також створенням національної законодавчої бази у галузі вищої освіти.

Проаналізуємо дані етапи розвитку системи науково-педагогічної освіти в Україні.

Перший етап становлення науково-педагогічної освіти України, перш за все, пов'язане з відкриттям першого класичного університету – Львівського (1661 р.), який вперше отримав право присудження вищих ступенів, та на всіх етапах свого розвитку залишався провідним науковим центром Західної України. Навчання в даному університеті закінчувалося здобуттям наукового ступеня – ліценціат, бакалавр, магістр, лікар.

Загалом Львівський університет сформувався як значний науково-освітній центр. Міцне співробітництво поєднувало його з іншими знаменитими навчальними закладами – культурними центрами українських земель: Києво-Могилянською академією, Чернігівською, Харківською, Переяславською колегіумами, а також з європейськими університетами: Паризьким, Римським, Празьким. Випускники університету – Ф. Лопатинський, Я. Заблоцький, М. Слотвинський, Я. Богомоловський викладали і в інших відомих навчальних закладах, зокрема у Московській академії. Наприкінці XVIII – у середині XIX ст. саме тут сформувалася наукова педагогічна школа (І. Мартинович, П. Лодій, І. Могильницький, Я. Головацький та ін.^{2, 3}).

З розвитком мережі вищих навчальних закладів: Львівського, Харківського, Київського університетів, пізніше Новоросійська система науково-педагогічної освіти почала здійснюватися через реалізацію наступних цілей та завдань:

- забезпечення проведення фундаментальних досліджень;
- участь професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів у поширенні та популяризації наукових знань (створення навчально-методичних комплексів у вищих навчальних закладах, організація публічних лекцій, бібліотек, лабораторій, кабінетів);
- методична діяльність членів наукових товариств;

² Педагогіка вищої школи. Київ : Педагогічна думка, 2009. 256 с.

³ Глузман А. В. Університетська педагогічна освіта: досвід системного дослідження. Київ : Видавничий центр «Просвіта», 1996. 312 с.

- підготовка науково-педагогічних кадрів та підвищення їх наукової кваліфікації⁴.

Основними засадами успішної організації науково-педагогічної діяльності в університетах були:

- організація народної освіти та науки на засадах самоврядування та автономії навчальних закладів;
- створення атмосфери загального співробітництва, уникнення різних інтриг, взаємних суперечок, наклепів та конфліктів, переслідування особистих інтересів, розподіл професорів на ворожі партії, що «знищило їх гідність та робило зброєю дрібних інтриг»;
- моральне, матеріальне заохочення праці вченого з метою стимулювання творчої активності науковців, свободи їхньої наукової діяльності⁵.

Здійсненню науково-педагогічної підготовки сприяли: високий рівень професійної компетентності професорсько-викладацького складу, активність педагогічної громадськості, об'єктивна потреба в інтенсивному розвитку наук, а також помірне тижневе навантаження провідних вчених-викладачів (4–6 годин на тиждень).

Важливою подією, що вплинула на розвиток системи науково-педагогічної освіти, стало відкриття в університетах наукових об'єднань, товариств, науково-педагогічних товариств. Перші наукові об'єднання (Суспільство наук та історико-філологічне) з'явилися на початку XIX століття на Слобожанщині при Харківській університет.

Другий етап розвитку системи науково-педагогічної освіти України характеризується становленням та розвитком Радянської влади у країні. В першу чергу це пов'язано зі створенням законодавчих актів та нормативних документів системи вищої освіти. За змістом вони регулювали питання:

- 1) створення Інституту Червоної Професури;
- 2) присудження вчених ступенів;
- 3) розміри та призначення стипендій аспірантам;
- 4) використання молодих спеціалістів;
- 5) утворення Всесоюзного комітету з вищої школи при РНК СРСР;
- 6) створення Вищої атестаційної комісії.

⁴ Микитюк О. М. Теорія і практика організації науково-дослідної роботи у вищих закладах освіти України в XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : 13.00.01. Київ, 2004. 42 с.

⁵ Поживілова О. В. Розвиток систем підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Європейському регіоні та Україні (1990–2005 рр.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01. Київ, 2006. 181 с.

Зміст підготовки науково-педагогічних кадрів постійно розвивався і вдосконалювався. Сутність його зводилася до наступного:

- самостійне вивчення наукової літератури російською та іноземною мовами з обраної спеціальності;

- відвідування навчальних занять, лекцій, консультацій та лабораторних занять за спеціальністю та суміжними дисциплінами, що проводяться науковим керівником, досвідченими професорами та іншими викладачами;

- самостійне проведення окремих видів навчальних занять зі студентами за дорученням наукового керівника та участь у методичній роботі кафедри;

- проведення не менше двох пробних лекцій;

- теоретичні заняття з однієї із соціально-економічних дисциплін;

- теоретичні заняття з двох іноземних мов;

- теоретичні заняття зі спеціальних дисциплін у обраній аспірантом науковій галузі;

- заняття зі спеціальності та суміжних дисциплін;

- виконання невеликої науково-дослідної роботи, пов'язаної з темою дисертації;

- участь у спеціальних семінарах, гуртках та практикумах за спеціальністю, відповідно до затвердженої інститутом програми;

- педагогічна робота зі спеціальності, починаючи з другого року навчання, оплатою не понад 50% ставки помічника, не більше 6 годин на тиждень;

- удосконалення в іноземній мові;

- підготовка та захист дисертації.

Третій етап розвитку української системи науково-педагогічної освіти починається з 1991 року, що, перш за все, пов'язано з розпадом Радянського Союзу та становленням Незалежності України.

Так, у перші роки становлення незалежності України система науково-педагогічної освіти була в багатьох аспектах простим продовженням радянського періоду, оскільки значні зміни у цій сфері вимагали певного часу для своєї організації та матеріально-кадрового забезпечення.

Гостра потреба у прискоренні освітньо-культурних та політико-економічних змін стала причиною того, що Указом Президента України від 4 березня 1992 року № 124 на базі кількох науково-дослідних педагогічних підрозділів було створено Академію педагогічних наук України.

Важливими подіями у розвитку системи науково-педагогічної освіти України стали рішення Президента та Кабінету Міністрів, а саме:

- створення об'єднаного Міністерства освіти України;
- створення Вищої атестаційної комісії (ВАК) України;
- порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань.

Таким чином, вищезазначені зміни у системі науково-педагогічного освіти вплинули на низку значних позитивних змін:

– об'єднання спеціальностей у різних галузях науки та відкриття абсолютно нових, таких, як «інформаційні технології в медицині та біології», «суспільні комунікації», «гнучкі виробничі системи», «техногенна безпека», «українознавство», «культурологія», «кримсько-татарська література» та тощо;

– внесені зміни до змісту підготовки магістрантів та аспірантів: запроваджено нові курси, зокрема теоретичну підготовку до майбутньої педагогічної діяльності (Педагогіка та психологія вищої школи);

– збільшення кількості та зміна територіального розташування спеціалізованих рад України;

– збільшення кількості аспірантури та докторантури⁶.

На сьогоднішній день система науково-педагогічної освіти України згідно з Міжнародною стандартною класифікацією освіти має шостий (Найвищий) рівень, за прикладом американського доктора філософії. В Україні, на відміну від більшості європейських країн, Канади та США, цей рівень має два етапи: освіта в аспірантурі та докторантурі.

Перелік посад науково-педагогічних кадрів встановлює Кабінет міністрів України. Основними є: асистент, викладач, старший викладач, директор бібліотеки, науковець бібліотеки, доцент, професор, завідувач кафедри, декан, проректор, ректор. На ці посади працівники обираються за конкурсом.

Науковим ступенем є кандидат та доктор наук, науковими званнями – старший науковий співробітник, доцент, професор.

Таким чином, основними тенденціями розвитку системи науково-педагогічної освіти в період незалежності України є:

– зменшення національного бюджету та скорочення державної підтримки всього науково-технічного розвитку України, об'єднання спеціальностей у різних галузях науки та відкриття нових;

⁶ Поживілова О. В. Розвиток систем підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Європейському регіоні та Україні (1990–2005 рр.): дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01. Київ, 2006. 181 с.

– внесені зміни до змісту підготовки аспірантів; збільшення кількості та зміна територіального розташування спеціалізованих рад України;

– створення регіональних університетських центрів;

– збільшення кількості аспірантури та докторантури;

– підвищення вимог до оформлення та захисту дисертаційних робіт, розвиток бюджетної програми навчання студентів та стажування аспірантів, наукових та науково-педагогічних працівників у провідних закордонних вищих навчальних закладах.

У МОН розповіли про основні кроки для покращення системи вищої освіти в Україні.

2 червня 2021 року у форумі «Україна 30. Освіта та наука» взяв участь заступник Міністра освіти та науки з питань європейської інтеграції Андрій Вітренко.

«Сучасний університет – це синергія наукової, освітньої діяльності та інтернаціоналізації. Університет сьогодні: відіграє фундаментальну роль у формуванні знань через розвиток процесів навчання, досліджень та соціальної взаємодії; керує політиками викладання та проведення наукових досліджень; має визначальний інноваційний потенціал, що є фундаментом нового технологічного устрою; забезпечує розвиток науково-педагогічного персоналу та міжнародного визнання. Тобто сучасний університет – одна з основних частин інноваційної діяльності країни», – наголосив Андрій Вітренко.

Він наголосив, що держава спрямовує всі необхідні зусилля на покращення системи вищої освіти в Україні. Зокрема, на виконання Указу Президента України Володимира Зеленського «Про вдосконалення вищої освіти в Україні» № 210/2020 від 3 червня 2020 року підготовлено чотири важливі документи:

1. Проект Стратегії розвитку вищої освіти України. Проведено консультації з ЦОІВ, Національною академією наук України, галузевими академіями, отримано зауваження аналітичних центрів. Спільно з Інститутом вищої освіти НАПН та командою експертів із реформування вищої освіти при «Еразмус+» напрацьовано нову редакцію проекту стратегії.

2. Розроблено та погоджено з Мінфіном проект розпорядження уряду «Про схвалення Концепції державної програми відновлення та розвитку мережі гуртожитків для проживання студентів закладів вищої освіти на 2021–2025 роки».

3. Затверджено розпорядження уряду «Про затвердження Плану заходів щодо популяризації природничих наук та математики до 2025 року».

4. Затверджено План заходів щодо популяризації можливостей здобуття вищої освіти в Україні для іноземних студентів до 2025 року.

Сучасні університети мають ставати успішними та об'єднуватися. Саме спільними зусиллями ми збудуємо якісну систему вищої освіти для розвитку інтелектуального потенціалу країни.

Пріоритетом у діяльності Університету є цільова підготовка керівних кадрів освіти нового покоління магістрів управління, а також організація безперервного підвищення їх професійної майстерності

Вже зроблено перші кроки та отримано позитивні результати. За повної підтримки Президії Національної академії педагогічних наук України лише за останні 10 років Університетом підготовлено понад 4000 фахівців для установ та управлінь освіти з спеціальностям: «Управління навчальним закладом», «Менеджмент організацій», «Управління персоналом та економіка праці». При цьому кількість магістрів щороку зростає.

ВИСНОВКИ

За результатами власного дослідження було проаналізовано становлення та розвиток системи науково-педагогічної освіти України, як і вся система освіти, перебуває у тісному взаємозв'язку з історичними, політичними та соціально-економічними подіями в країні. Модернізація системи науково-педагогічної освіти має відбуватися відповідно до національного досвіду та традицій.

Ретроспективний аналіз розвитку системи науково-педагогічної освіти Україна дозволив виділити три етапи розвитку досліджуваної системи:

– перший етап – становлення системи науково-педагогічної освіти (1661–1920 рр.);

– другий етап – розвиток системи науково-педагогічної освіти у період Радянської України (1920–1991 рр.);

– третій етап – реорганізація системи науково-педагогічного освіти України (з 1991 р. – до теперішнього часу).

Встановлено, що науково-педагогічна освіта України бере свій початок з 1661 р., у зв'язку із відкриттям першого класичного університету – Львівського. Першим спеціально організованим інститутом для підготовки науково-педагогічного потенціалу країни став інститут професорських стипендіатів – 1863 р., у якому було здійснено програму з підготовки наукових кадрів, основа якої застосовується і сьогодні. Українська система науково-педагогічної освіти має багатий історичний досвід: це обмін передовим педагогічним досвідом, як у рамках країни, так із зарубіжними університетами; створення наукових

співтовариств; створення системи аспірантури та докторантури; розвиток спеціалізованих вчених рад та багато іншого.

Однак, незважаючи на не створені наукові українські традиції і на сьогоднішній день залишаються актуальними питання, які хвилюють науково-педагогічну громадськість понад три століття:

- майже половина викладачів у вузах не мають необхідної наукової та вченої кваліфікації;

- навантаження науково-педагогічного складу, що постійно збільшується;

- відсутність морального, матеріального заохочення праці вчених з метою стимулювання творчої активності науковців, свободи їх наукової діяльності;

- відсутність автономії університетів, зокрема у питаннях присудження наукових ступенів.

Тенденції сучасного вектора розвитку вищої школи України у рамках Болонського процесу потребує нових прогресивних кроків на шляху вдосконалення системи науково-педагогічної освіти, причому не тільки шляхом європейських вимог, але й творчо застосовуючи найкращий національний досвід та традиції.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено ретроспективний аналіз становлення та розвитку системи науково-педагогічної освіти України. Виділено три етапи розвитку: I – становлення системи науково-педагогічної освіти (1661–1920 рр.), що зумовлено відкриттям на території сучасної України першого класичного університету – Львівського (1661–1920 рр.); II – розвиток системи науково-педагогічної освіти у період Радянської України (1920–1991 рр.), обумовлений створенням та розвитком Радянської влади в країні; III – реорганізація системи науково-педагогічної освіти України (з 1991 р. – до теперішнього часу), обумовлений розпадом СРСР, становленням незалежності України, а також створенням національної законодавчої бази у галузі вищої освіти. Проаналізовано, що центром розвитку освіти на той час стала Києво-Могилянська колегія. У XVIII столітті вона була одним із визначних навчально-наукових центрів східного слов'янства. Цей період, на думку істориків, є вершиною розквіту академії. Результативно доведено, що на 2021 рік ми маємо вже два оновлені державні стандарти: початкову (2016) та середню освіту (2020), а також новий Закон «Про загальну середню освіту». Результат навчання описується тепер у категоріях «уміє», «використовує», «справляється з проблемами» і не вимірюється знанням формул або фактів. Більше

того, активно розробляється система не бального, а формувального оцінювання. Визначено основні тенденції розвитку системи науково-педагогічної освіти України: кількісний та якісний склад аспірантів (науково-педагогічних кадрів), напрям та зміст підготовки, позитивні та негативні події, що супроводжують наукову школу України.

Література

1. Про схвалення Концепції Державної цільової програми «Наука в університетах» на 2008–2012 роки. Кабінет Міністрів України ; Розпорядження, Концепція від 18.07.2007 № 548-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/548-2007-p>
2. Педагогіка вищої школи. Київ : Педагогічна думка, 2009. 256 с.
3. Глузман А. В. Університетська педагогічна освіта: досвід системного дослідження. Київ : Видавничий центр «Просвіта», 1996. 312 с.
4. Микитюк О. М. Теорія і практика організації науково-дослідної роботи у вищих закладах освіти України в ХІХ ст. : автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01. Київ, 2004. 42 с.
5. Поживілова О. В. Розвиток систем підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Європейському регіоні та Україні (1990–2005 рр.): дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01. Київ, 2006. 181 с.
6. Довідник здобувача наукового ступеня : зб. нормат. док. та інформаційних матеріалів з питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації. Київ : Редакція «Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України», 2000. 64 с.
7. Ивкина Т. В. Система подготовки научно-педагогических кадров университетов по университетским уставам 1863 и 1884 годов. URL: <http://vestnik.uapa.ru/ru-ru/issue/2009/01/20>.
8. Катасова Т. Б. Підвищення ефективності підготовки науково-педагогічних кадрів у аспірантурі вищого навчального закладу : дис. ... кандидата педагогічних наук : 13.00.08. Москва, 2009. 347 с.
9. Международный портал Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. URL: <http://global.crimea.edu/ru/node/543>
10. Материалы международной научно-практической конференции «Подготовка научных кадров высшей квалификации в условиях инновационного развития экономики. Региональные, межрегиональные и международные аспекты». Минск, 2007. 200 с. URL: http://belisa.org.by/ru/izd/other/Kadr2007/kadr07_27.html

Information about the authors:

Demchuk Lyudmila Ivanivna,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Ecology
Zhytomyr Polytechnic State University
103 Chudnivska Street Zhytomyr, 10005, Ukraine

Paseva Iryna Hryhorivna,

Doctor of Technical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Ecology
Zhytomyr Polytechnic State University
103 Chudnivska Street Zhytomyr, 10005, Ukraine

Uvaeva Olena Ivanivna,

Doctor of Biological Sciences, Professor of Ecology
Zhytomyr Polytechnic State University
103 Chudnivska Street Zhytomyr, 10005, Ukraine